

DOCUMENTA

Hamburger Klára

KIADATLAN LISZT-LEVELEK A WEIMARI GOETHE–SCHILLER ARCHÍVUMBÓL

Habent sua fata autographi... Mióta kiváló barátunk és kollégánk, Charles Suttoni a *Journal of the American Liszt Society* hasábjain nem folytatja nélkülözhetetlen összeállítását, a „Franz Liszt’s Correspondence in Print”-et (Supplement: 1999), mert megbetegedett és elhunyt, azóta gyakorlatilag ellenőrizhetetlen, hogy egy-egy Liszt-levelet publikáltak-e már.

Az itt közzétett anyagról xeroxkópiát rendeltem Weimarból, a Goethe- und Schiller-Archivból. Az anyagot három csoportba osztottam:

- a) különféle címzetteknek (köztük több magyarnak) szóló, francia és német nyelven írott-levelek, 17 db, ebből egynek a tartalma jelentéktelen,
- b) Jessie Laussot-nak írott, 16 db francia nyelvű levél,
- c) a Zaremski házaspárnak franciául írott, 9 db levél.

A munkába belekezdve véletlenül rábukkantam, hogy 1997-ben a *Liszt Saeculum* 58. sz. 13–26. oldalán Malou Haine már közreadott egy cikket *Dix-neuf lettres de la correspondance entre Liszt et les époux Zaremski* címmel, amelyben ezeket a leveleket közölte, és még Antwerpenben és New Yorkban őrzött továbbiakat is közreadott. Egy 2015 márciusában a budapesti Francia Intézetben rendezett kerekasztal-beszélgetés alkalmával pedig Nicolas Dufeteltől tudtam meg, hogy a Jessie Laussot-nak írott Liszt-levelek kiadásán éppen most dolgozik olasz kolléganőnk, Maria-Teresa Storaro, aki könyvet ír Jessie Laussot-ról. Maradt tehát az itt kronologikus sorrendben közölt, különféle címzetteknek szóló 16 francia, illetve német nyelvű levél.

Az első két levél címzettjei (Ignaz Moscheles, illetve Julius Benedict) Angliában élő német anyanyelvű muzikusok voltak: érdekes, hogy 1840-es angliai koncertturnéjának előkészítéséhez, illetve művei londoni kiadásához Liszt éppen az ő közbenjárásukat kérte, francia nyelven.

A Dr. Froriepnek szóló, francia nyelvű levél (3. sz.) tárgya a Goethe-Alapítvány – amelynek célkitűzéseiről Liszt tanulmányt is írt.

Van három, hölgyeknek írott francia nyelvű levél: a régi barát Pauline Viardot-Garcíának, a szintén baráti Érard zongoragyáros család egy tagjának és nápolyi tanítványának, Luisa Cognettinek (5., 10., 11. sz.).

Két német nyelvű, Hermann Levinek (13. sz.), illetve egy német professzornak írt levél Richard Wagnerral kapcsolatos (15. sz.). Bechstein zongoragyárosnak (14. sz.) Liszt Joseph Mohr abbét ajánlja figyelmébe (a Függelékben közreadok egy Joseph Mohrnak szóló, Párizsban őrzött, publikálatlan francia Liszt-levelet is).

A 4. számú, német nyelvű levél azért érdekes, mert itt kéri meg Liszt a (hírhedt) báró Alexander von Bach belügyminisztert, hogy államköltségen nyomassa ki az *Esztergomi misét*.

Igazi férfibarátságáról és magyar hazaszeretetről szól a 6. számú, Teleki Sándor grófnak írt francia levél és Teleki válaszána részlete. Liszt baráti jó tanácsot ad (franciául) a hűséges Reményi Edének (8. sz.). Humorát, öniróniáját bizonyítja (franciául) a *Borsszem Jankó* vicclapnak a karikatúrákat megköszönő sorokban (9. sz.) Magyar kiadójának, Tábornszky Nándornak (németül, 9. sz.) részletes utasításokat ad *Az ébredő gyermek himnusza* című kórusműve megjelentetésével kapcsolatban. Az ellenséggé vált egykori tanítványnak, Bertha Sándornak írott francia levél (13. sz.) pedig, Liszt udvariasságát ismerve, nagyon száraz és elutasító. Munkácsy Mihálynénak címezve csak egy üres boríték maradt (16. sz.), de ez azért érdekes, mert látszik, a Mester annyira nem tudott magyarul, hogy cs helyett sc-t írt.

Valamennyi dokumentumot a saját fordításomban és – Liszt autográfjaival megegyező helyesírással – francia, illetve német eredetiben is közlöm. A dátumokat egységesen a levelek fölé helyeztem.

1.

GSA 59/71,11

Ignaz Moschelesnek¹ Londonba

Hatoldalal, francia nyelvű levél, nagyon informatív, a vége sajnos hiányzik, de valószínűleg nem is érdekes.

Milánó, 1837. december 28.

Kedves Monsieur Moscheles, rendkívül hálás vagyok, amiért annyit fáradozik a kézírataim ügyében. Előre tudtam, hogy ennek az általam – jogosan vagy sem – meglehetősen fontosnak tartott ügynek az elintézése nagyon leegyszerűsödik, ha egyenesen Önhöz fordulok – hála az Ön lojalitásának és baráti előzékenységének. Legutóbbi, baráti levele bizonyítja, hogy nem tévedtem, fogadja hát ismételten szeretetteljes köszönetemet.

---

1 Ignaz Moscheles (eredetileg Isaac; Prága, 1794 – Lipcse, 1870). Bécsben tanult, világhíró zongoravirtuóz, zeneszerző, karmester és tanár. Lelkes Beethoven-rajongó: a szerző kívánságára ő készítette el a *Fidelio* zongorakivonatát. Egy időben Londonban élt. Ő vezényelte ott először a *Missa Solemnist*, tanára volt az ottani Zeneakadémiának, és patrónusa ifjú tanítványának, Felix Mendelssohn-Bartholdynak (1809–1847). Az utóbbi meghívására lett a Lipcsei Konzervatórium tanára, Mendelssohn korai halála után pedig igazgatója.

Úgy hiszem, művészként nem élek vissza helyzetemmel. A gyerekkorom és férfikorom kezdete között eltelt 4 vagy 5 esztendő (1829 és 33, illetve 34 között) tele volt különféle nehézségekkel. Szinte állandóan betegségek gyötörték, ráadásul mély és keserű bátortalanság, hogy egyéb dolgokról már ne is beszéljek; mindezek kétségkívül nagyon is visszavetették adottságaim kibontakozását. // Bár 18 éves korom óta elég komolyan foglalkozom zeneszerzéssel, csak nagyon kevés munkámat tudtam megjelentetni, és e kevés munkám mintegy felének nincs is abszolút semmiféle ajánlása, amely felhívná rájuk a kiadó urak figyelmét. – Láthatja, kedves Monsieur Moscheles, hogy nincsenek semmiféle illúzióim, és hogy elébe megyek az ellenvetéseknek. – Mégis, a véletlen úgy hozta, hogy, hála némely friss újságcikknek – egyesek dicsérőek, mások valósággal lázasan lelkesek – a nevem megjelent Német- és Olaszország egyes helyein, sőt még Franciaországban is, ahol letelepültem, és ennek következtében szenvedő alanya lettem a legbosszantóbb összehasonlításoknak, a legbutább vitáknak, hogy igazolódjék az ősi mondás: „senki sem próféta a saját hazájában!”; – ugyancsak véletlen // folytán Hoffmeister úréktól Lipcséből,² Haslinger úrtól Bécsből,³ Ricordi úrtól Milánóból,⁴ valamint különféle párizsi kiadóktól ajánlatokat kaptam, ha nem is ragyogókat, legalább elfogadhatókat, megírandó kompozícióim megjelentetésére. Hoffmeister úrék és Ricordi például arra szerződött, hogy valamennyi művemet kiadja, oldalanként egy Lajos aranyért (oldalanként 6 frankért). Hadd mondjam el Önnek, remélem, úgy dolgozom majd, hogy ezek az urak sohase bánják meg ajánlatukat. – Ilyesfajta megállapodást ajánlottam Mr. Morinak⁵ is, akivel régebben már kapcsolatban álltam. Semmiképpen sem ragaszkodom hozzá, hogy ő legyen műveim londoni kiadója, köztünk szólva jobban szeretném, ha az Addison és Beale⁶ cég lenne az. Csupán azért írtam neki, hogy Önt megkíméljem // a kiadóval való tárgyalás kellemetlenségeitől.

Nagyon sajnálom, hogy a Mr. Morinak írott levelem nem Önhöz jutott el előbb, ez lerövidítette volna az ügyeket. Mr. Pupp⁷ tévedésből küldte el egyenesen neki.

E levél rövid tartalma a következő:

Felajánlottam neki, hogy kiadok évente kb. 220 oldalnyi zenét (legfeljebb 260-at), 4 oldalanként (minimum) egy guinea-ért. A saját érdekében és az enyémben arra kértem, hogy ezek a darabok kapjanak maximális publicitást. Azonnal szállítható munkáim a következők:

---

2 Franz Anton Hoffmeister (1754–1812) német zeneszerző, orgonista és zeneműkiadó. 1800-ban, Ambrosius Kühnnel (1770–1813) alapított lipcsei zeneműkiadójából lett a máig működő Edition C. F. Peters. Később Bécsben is alapított kiadót, főleg az ottani klasszikus mesterek műveit jelentette meg, Mozart barátja volt.

3 Tobias Haslinger (1787–1842) bécsi zeneműkiadó és zeneszerző. Ő és fia, Carl (1816–1868) Liszttel fiatal korától jó barátságban volt, több művét jelentette meg.

4 A híres, máig működő milánói zeneműkiadó házat Giovanni Ricordi (1785–1853) alapította, utána fia, Tito (1811–1887) majd az ő leszármazottai vezették.

5 Nicholas Mori (1796–1839) angol zeneműkiadó, kiváló hegedűművész. Lisztnek az angol zeneműkiadókkal folytatott tárgyalásai végül nem vezettek eredményre.

1. Beethoven-szimfóniák gyűjteménye⁸ (zongoraátiratok)
2. *Grandes Études*⁹
3. *Grand Galop Chromatique* (en forme de Caprice)¹⁰ //
4. *Grand morceau de Concert*,¹¹ írták: Thalberg,¹² Herz,¹³ Czerny, Chopin urak. A Bevezetés, Stretta és Finale F. Liszt műve. (Ezért a darabért, minthogy a bevételt jótekonysági hangversenyemre szánom, és csak bizományban van nálam), úgy hiszem, ugyanazt az árat kérném, amelyet Haslinger adott Bécsben, azaz 18-20 guinea-t.
5. *Impressions et Poésies*, az *Album d'un Voyageur 1re Année* folytatása és kiegészítése.¹⁴

(Mindezek a munkák egyszerre jelennek majd meg Német-, Francia- és Olaszországban.)

Amennyiben tehát Ön úgy gondolja, hogy MMs. Addison és Beale hajlandók (hála az Ön közreműködésének) velem szerződni egy évre, tizennyolc hónapra, vagyis angliai utazásomig 4 oldalanként egy guinea-ért, teljes körűen felhatalmazom Önt, hogy velük nevemben tárgyaljon. Magától értetődik, // hogy ha Ön úgy ítéli meg, többet is kérhet, és ha elég szerencsés, hogy kaphat is, nem fogom meghazudtolni. Kevesebbet nemigen vállalhatom el.

Bocsánat, ezer bocsánat, kedves Monsieur Moscheles, ezért a hosszú, túl hosszú levélért, de több mint kétszáz mérföldnyi távolságból magától értetődő, hogy az ember precízen és egyszersmind részletekbe menően ismerteti szándékait.

Hálásan köszönöm Önnek jó tanácsait, amelyekkel Angliába jövetelem¹⁵ előtt ellát. Minden bizonnyal Ön lesz az első, akit Londonba érkeztemkor felkeresek. Sajnos – különféle megkezdett munkáim miatt, amelyeket nagyon szeretnék folytatni – még egy évvel elhalasztom tengerentúli turnémat. A következő esztendő egészét Itáliában töltöm.¹⁶ Ha véletlenül szolgálatára lehetnék // [a folytatás sajnos a GSA-ból is hiányzik.]

*

6 Thomas Beale (1804/1805–1863) londoni zeneműkiadó, aki cégét Robert Addisonnal, később Johann Baptist Cramerrel (német zongoraművész, 1733–1858) működtette. Liszt három nekik írott levélét közreadta Michael Short: *Liszt Letters in the Library of Congress*. Hillsday, N.Y.: Pendragon, 2003.

7 Ezt az urat sajnos nem sikerült azonosítani.

8 LW, S. 468., R. 168.

9 LW, S. 137., R. 2a.

10 LW, S. 219., R. 219.

11 Ez az ún. *Hexameron*, LW, S. 392, R. 131

12 Sigismund Thalberg (1812–1871) híres zongoravirtuóz, egy időben Liszt legnagyobb vetélytársa.

13 Henri Herz (Heinrich, 1803–1888) zongoravirtuóz.

14 LW, S. 156., R. 8.

15 Liszt végül 1840 májusától június végéig bonyolította le ezt az angliai turnét.

16 1837. augusztus 17-től nagyjából 1839 novemberéig tartózkodott Itáliában, bécsi koncertsorozatokkal megszakítva.

Milan, 28 Decembre 1837

Je suis extrêmement reconnaissant, mon cher Monsieur Moscheles, de toutes les peines que vous voulez bien prendre à l'occasion de mes manuscrits. En m'adressant directement à vous pour cette affaire à laquelle, soit à tort, soit à raison, j'attache assez d'importance, je savais d'avance que la question se simplifierait à raison de votre loyauté et de votre amicale complaisance. La dernière lettre que vous me faites l'amitié de m'écrire, me prouve que je ne m'étais point trompé; recevez donc de nouveau mes plus affectueux remerciements.

Je crois ne point en abuser sur ma position d'artiste en général. Je sais que les 4 ou 5 années qui se sont écoulées entre ma carrière d'enfance et le commencement de ma période virile (de 1829 à 33 ou 34) m'ont été fâcheux sous plusieurs rapports. Les maladies presque constants qui m'éprouvaient alors, et le profond et amer découragement qui a fait la visite, sans parler ici d'autres causes qu'y s'y joignirent, ont retardées sans doute de beaucoup le déploiement extérieur de mes facultés. // Quoique depuis l'âge de 18 ans je me sois toujours assez sérieusement occupé de composition, je n'ai pourtant pu qu'en publier qu'un petit nombre d'ouvrages et dans ce petit nombre même il s'en trouve peut-être une moitié qui n'a absolument aucune recommandation auprès des MMrs les Editeurs de Musique... – Vous voyez mon cher Monsieur Moscheles, que je ne me fais nullement illusions, et que je vais au devant des objections. – Toutes fois, le hasard ayant voulu qu'à l'aide de quelques actuels de journaux, les uns élogieux, les autres presque enfiévrés, mon nom pénétre dans quelques parties de l'Allemagne et d'Italie, voire même en France, où je suis en quelque sorte fixé et où par conséquent j'ai eu à soutenir les plus ennuyeuses comparaisons, les plus sottises querelles, pour confirmer l'ancien Proverbe „Nul n'est prophète dans son propre pays! – le même // hasard a encore voulu que MMrs Hoffmeister à Leipzig, Mr Haslinger à Vienne, Mr Ricordi à Milan, et plusieurs Editeurs de Paris me fassent des offres sinon très brillantes, du moins acceptables pour mes compositions à venir. MMrs Hoffmeister et Ricordi par exemple se sont engagés à prendre la totalité de mes oeuvres à raison d'un Louis par 4 pages (6 frs par pages. S'il m'est permis de vous le dire, j'espère et ferai en sorte que ces Messieurs n'aient jamais à se repentir de leurs avances. – C'est un arrangement de cette nature que j'avais proposé à Mr Mori avec lequel j'ai eu autrefois des relations. Je ne tiens nullement que ce soit lui qui devienne l'Editeur de mes oeuvres à Londres; entre nous soit dit, je préférerais même que ce fit la maison Adisson et Beale. Mais je lui avais écrit pour vous épargner // l'ennui de discussion d'Editeur.

Je regrette beaucoup que ma lettre à Mr Mori ne vous ait pas été remise d'abord; cela eut abrégé les affaires. C'est par erreur que Mr Pupp la lui a envoyé directement.

En résumé voici le contenu de cette lettre.

Je lui proposai d'éditer environ 220 pages (au plus 260) par an, à raison d'une Guinée (minimum) les 4 pages. Dans son intérêt et dans le mien je le priai de donner à ces ouvrages la plus grande publicité possible. Les ouvrages que je pourrai immédiatement livrer sont les suivants

1. Collections des *Symphonies* de Beethoven
(Partitions de Piano.)
2. *Grandes Etudes*
3. *Grand Galop Chromatique (en forme de Caprice)* //
4. *Grand morceau de Concert*, composé par Mmes Thalberg, Herz, Czerny, Chopin. Introduction, Stretta et Finale par F. Liszt. (Pour ce morceau seulement comme le produit en est destiné à mon oeuvre de charité et qu'il ne m'appartient que par comission), je lui demandai je crois le même prix que m'en donne Haslinger à Vienne c'est à dire 18 à 20 Guinées.
5. *Impressions et Poesies*, Suite et complément de l'*Album d'un Voyageur 1re Année*.
(Tout ces ouvrages seront edités en même temps en Allemagne, en France et en Italie.)

Si donc vous pensez que Mmes Addison et Beale vient disposé à prendre avec moi (grace à votre intervention) un arrangement pour un an, dixhuit mois, jusqu'à mon voyage d'Angleterre enfin, à raison d'une Guinée par 4 pages, je vous autorise pleinement à m'engager vis à vis d'eux. Il est bien entendu // que si vous jugez à propos de demander davantage, et si vous êtes assez heureux pour obtenir davantage, je ne vous désavouerai point. Pour moins, il me serait probablement difficile de l'accepter.

Pardon, cent fois pardon encore mon cher Monsieur Moscheles, de cette longue et trop longue lettre; mais à plus de deux cents lieus de distance il comporte d'être à la fois précis et détaillé.

Je vous remercie cordialement des bonnes propositions que vous me faites pour ma venue en Angleterre. Vous serez assurément la première personne que j'irai trouver en arrivant à Londres. Malheureusement, à cause de plusieurs travaux commencés et que j'ai à coeur de poursuivre activement, j'ajournerai encore d'un an ma tour d'Outre mer.

L'année prochaine, je la passerai toute entière en Italie. Si je pouvais par hazard vous y être de quelque utilité //

2.

GSA 59/57,13

Julius Benedictnek¹⁷ Londonba

Négyoldalas francia nyelvű levél

Bécs, [1840.] január 30.

Ezer köszönet baráti meghívásáért, kedves Benedict. Ott leszek időben, bár ehhez még keresnem kell több mint 300 fontot! – Remélem, meg lesz velem elégedve, és hogy az angolok úgy találják majd: much improuved [helyesen: improved – sokat fejlődött].

Nagyon örülök ennek az útnak, és ha már annyira eltolódott, // remélem, senki sem veszít semmit a várakozással. Mostanra felkészültem tetőtől talpig – amikor utoljára találkoztunk, Párizsban, még sok mindennek híján voltam. –

Nagyon hálás vagyok, amiért megtartott szíves emlékezetében.

Mindig számíthat legmelegebb odaadásomra, és higgye el, örömmel, legjobb tudásom szerint bizonyítom ezt be Önnek.

Igaz híve

F. Liszt

Legyen oly kedves és adja át tiszteletteljes üdvözetemet Moschelesnek, akit, mint tudja, mindig különösen nagyra becsültem.

Haslinger¹⁸ ideadta *Concerto pastorálját*. Igen ízléses mű, mint mindaz, amit az utóbbi időben írt.

*

Vienne, 30 Janvier

Cent fois merci Mon cher Benedict, de votre amicale invitation. Je m’y rendrai exactement, quoiqu’il me faille pour cela faire plus de 300 livres! – J’espère que vous ne serez point mecontant de moi et que les Anglais me trouveront much improuved.

Je me rejoins beaucoup de ce voyage, et si j’ai tant tardé // à le faire j’espère que personne n’avoit perdu à attendre. À l’heure qu’il est; me voici arrivé de pieds en cap – quand nous nous sommes vous la dernière fois à Paris, il s’en fallait de beaucoup.

Je vous suis grand gré du bon souvenir que vous avez bien voulu garder de moi,

Comptez toujours sur mon // plus affectueux devouement, et croyez que je serai heureux de vous le temoyer de mon mieux.

Tout à vous

F. Liszt

17 Julius Benedict (1804–1885) német zeneszerző és karmester. Dirigált Bécsben, a Kärntnertor Theaterben, a nápolyi San Carlo operában, majd 1835-től Londonban működött. Itt igen népszerű volt, 1871-ben lovaggá ütötték.

18 Tobias Haslingerről van szó.

Soyez assez bon pour me rappeler très affectueux au souvenir de Moscheles, pour lequel, vous le savez, j'ai toujours professé estime particulière.

Haslinger m'a communiqué son *Concerto pastorale*. C'est une oeuvre très distinguée comme toutes celles qu'il a écrites // en dernier lieu.

3.

GSA 06/4658a

Dr. Robert Froriepnek¹⁹

Kétolalas francia levél, lepecsételt, nyilván kézbesített borítékkal, keresztnév és cím nélkül, mindössze ez áll rajta:

Monsieur Monsieur Frohriep / FLiszt

[Weimar,] 1851. május 5.

Uram, köszönöm igazán lekötelező levelét és azt, amit közöl benne. Remélem, a jövőben a körülmények több öröme adnak majd okot. Hálásan köszönöm fáradozását, melyhez csak azt tenném hozzá, hogy egy olyan intézmény, mint amilyenek a Goethe-Alapítványnak²⁰ lennie kellene, csupán valamennyi aktív, intelligens és nemes szándékú erő egységes és őszinte részvételével jöhet létre. Márpedig korábbi és jelenlegi eredményeinek köszönhetően // Ön – magától értedődő – rangos helyet tölt be ebben a sajnálatosan ugyancsak szűk kategóriában! Remélem, hogy az a néhány nézetkülönbség, mely még fennáll köztünk, könnyen feloldható lesz a gyakorlatban, ez pedig az elkövetkezőkben par excellence férfimunka lesz.

Fogadja, Uram, tiszteletteljes, szívélyes üdvözetemet

Igaz híve

FLiszt

*

5 Mai 1851

Je vous suis sensiblement obligé, Monsieur, de la lettre que vous avez bien voulu m'écrire, et sur le contenu de laquelle les circonstances donneront, je le présume plus de joies par la suite. En vous en faisant aussitôt mes sincères remerciemens, j'ajouterais simplement qu'un Institut, tel que devra être la Fondation-Goethe ne peut se réaliser qu'avec le concours sincère et unanime de toutes les forces actives, intelligentes et noblement intentionnés de Weymar. Or comme par vos antécédents et vos aboutissans // vous prenez évidemment rang et place dans cette catégorie trop restreinte hélas! Je me plais à croire que les quelques

19 Dr. Robert Froriep (1804–1863) orvos, berlini titkos tanácsos. 1846-tól egy weimari földrajzi és orvosi kiadó vezetője.

20 Ez az alapítvány Lisztnek is szívügye volt: *De la Fondation Goethe à Weimar*, (Leipzig: Brockhaus, 1851) című esszéjében fontos művészi elveit fejti ki. In: *Gesammelte Schriften*. Hrsg. Lina Ramann (a továbbiakban GS), VII.

differences de point de vue, qui nous séparent encore s’effaceront aisément sur le terrain de la pratique, qui en cet ordre de matières, est le terrain viril par excellence.

Veillez bien agréer, Monsieur je vous prie, l’expression des sentimens les plus distingués
et les plus affectueux
de votre tout dévoué

FLiszt

4.

GSA 59/05

Alexander von Bach bárónak²¹

Német nyelvű pizskozat, 2 oldal, és az első oldalnak még egy pizskozata

[Bécs], 1856. szeptember

Excellenciás Uram,

Az a gondosság és támogatás, amelyet Ön a Császárság szellemi értékeinek érdekében kifejt, Ön elé terjeszteni késztet azt a kívánságomat és kérésemet, hogy a *Misé*,²² amelyet Őeminenciája, Magyarország hercegprímása²³ felkérésére az esztergomi bazilika felszentelésének ünnepére komponáltam, és ott augusztus 31-én vezényeltem, a cs. és k. állami nyomdában partitúra és zongorakivonat formájában államköltségen nyomják és adják ki. Nem szeretném művemet illetlenül dicsérni, de engedtessek meg, hogy elmondjam: szerényen bízom benne, hogy az a katolikus szellemiség, amelyből fakad, és amely bizonyos részleteit betölti, a közreadás által lassanként elterjed, és megértésre talál majd, úgyhogy remélni me-rem, nem érdemtelen módon járultam hozzá az augusztus 31-i nagy országos és egyházi ünnep keresztény művészetéhez.

Abban a reményben, hogy kérésem az ilyesfajta komoly, művészi megrendelések igényelte jóindulattal találkozik,
tisztelettel maradok Excellenciád, engedelmes,
alázatos és odaadó
szolgája

FLiszt

*

21 Alexander, Baron von Bach (1813–1893) osztrák ügyvéd, 1849–1859 között belügyminiszter. A magyar szabadságharc leverése után a besúgórendszeren alapuló központi osztrák megtorló és elnyomó rendszer atyja, egy egész korszakot neveztek el róla. 1859–1867: a Szentszék osztrák nagyköveteként szolgált Rómában, és Liszt (az *Esztergomi mise* állami kiadása óta) igen meleg kapcsolatot ápolt vele. Még házassági tanújául is fel akarta kérni. Ld. még levelét: Prahács Margit: *F. L. Briefe aus ungarischen Sammlungen, 1835–1886*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956, No. 123, 115.

22 *Esztergomi mise*, LW, S. 9, R. 484.

23 Scitovszky János hercegprímás (1785–1866)

Sept. 56

Eure Excellenz,

Die Fürsorge und Protection welche Eure Excellenz den geistigen Interessen im Kaiserstaate angedeihen lassen gestatten mir den Wunsch und die Bitte vorzutragen, die *Messe* welche ich im Auftrage Seiner Eminenz den Fürst Primas von Ungarn zur Einweihungs Feierlichkeit der Graner Basilica componirt und daselbst am 31ten August zur Aufführung gebracht habe, durch die K. K. Staatsdruckerei, Partitur und Clavierauszug, auf Staatskosten gedruckt und herausgegeben werden.

Ohne mein Werk ungeziemend // anzupreisen, erlaube ich mir bescheidenlich die Zuversicht auszusprechen dass der catholische Sinn und Geist welcher demselben zu Grunde liegt und dessen verschiedenen Bestandteile erfüllen durch die Veröffentlichung allmählich sicher Verbreitung und Verständniss finden werde so dass ich hoffen dürfte einen nicht unwürdigen Beitrag zur Christlichen Kunst so wie der hohen Kirchen und Landes Feier des 31 August geliefert zu haben,

In der Erwartung dass meine Bitte jenes fördernden Wohlwollen begegnet dessen ernste und bedeutende Kunsbefehlungen bedürftig sind habe ich die Ehre gehorsamst zu verbleiben

Eurer Excellenz
unterthänigster und ergebenster
Diener

FLiszt

5.

GSA 59/76,26

Pauline Viardot-nak²⁴

Egy francia nyelvű – nyilván kézbesített – lap

Pauline Viardot

[Weimar, 1870 áprilisa és júniusa között]

Nagyon drága, Csodálatra Méltó [Barátnőm],

Háromszorosan is biztos a csupa magánhangzóból álló szó: igen (oui), ma este Önért megyek [betoldás:] (8 órakor), hogy elkísérjem Mildéékhez.²⁵ Bertha Lewinskyt²⁶ holnapra hívta meg Madame de Meyendorff²⁷ – és így tovább, jobbnál jobbnak ígérkezik a program.

24 Pauline Viardot-Garcia (1821–1910) világhírű alténekesnő, a Garcia énekes házaspár lánya, Maria Malibran húga. Kislánykorában Párizsban a fiatal Liszt tanította zongorázni. Mindvégig jó barátok voltak. Liszt 1858-ban esszét is írt róla: GS, III.

25 Hans Feodor von Milde (1821–1899) bariton, és felesége, Rosa von Milde (sz. Aghte, 1827–1906) szoprán, kiváló weimari énekes házaspár, Liszt jó barátai, műveinek előadói.

26 Ezt a hölgyet nem sikerült azonosítani

27 Olga von Meyendorff, sz. Gorcsakova hercegnő (1838–1926), Liszt közeli barátnője.

Igaz híve
régi barátsággal

[az aláírás hiányzik]

*

Pauline Viardot

Très chère Admirabilissime,

Certainement et triplement le mot en voyelles: Oui je viendrai vous prendre ce soir [inserré: (8 heures)] pour vous accompagner chez les Milde. Mademoiselle Bertha Lewin est invité chez Mme de Meyendorff demain, – et le reste suivra, de mieux en mieux.

Bien à vous de
vieille amitié

6.

GSA 59/75,14

Teleki Sándor grófnak²⁸

Egyoldalás, igen nehezen olvasható, javításokkal teli, francia nyelvű piszkozat és a gróf (szintén francia) válaszána utolsó lapja

[Hely és dátum nélkül, valószínűleg Pozsony, 1872 végén]

Nagyon drága, hasonlíthatatlan [javítva]: különleges [Barátom],

Üdvözléd becsületedre válik, a következő oldalak pedig mélyen megrendítők és elragadók. Barátságunk örökre szóló dicsőségét hirdetik, amelyért Te oly nemesen álltál ki egy berlini párbajban 1842-ben, és amelyet oly nemesen ápoltál 40 éven át. Érzelméd és gondolataid emelkedettségét Victor Hugóhoz méltó, lángoló stílusban fejezed ki. A különleges magában foglalja az igazat. Igen, nagyon drága barátom, egyszerűen szólva „haza és becsület”, ez marad a jelszónk, amelyhez a gyakorlatban is tartjuk magunkat, hazánk és a magunk becsülete és tisztessége érdekében.

28 Teleki Sándor gróf (1821–1892), ugyanaz a magyar mágnás, mint akinél Petőfi töltötte nászútját, 1839–40-től Liszt egyik legközelebbi barátja volt. 1842-ben Berlinben párbajozott is érte, és elkísérte kelet-európai–oroszsországi koncertturnéjára is. 1879. március 13-án Kolozsvárról írta Liszt Wittgenstein hercegnének: „Régi, bensőséges barátom, T. S. gr., fulguráns cikket írt rólam.” La Mara [Marie Lipsius] (szerk.): *Franz Liszt's Briefe*. Breitkopf & Härtel: Leipzig, 1902 (a továbbiakban LLB), IV/235. sz.

Viszontlátásra hát Budapesten, ahová innen egyenesen visszatérek január közepén, és április elejéig maradok. Ott majd megbeszéljük, mikor leszünk Nálad, Koltón,²⁹ hűséges és odaadó barátod épülésére

FL

Teleki Sándor gróf válaszának utolsó (francia nyelvű) oldala:

egy művész, akinek művei hazánk dicsőségére válnak, még ha, világos, ébredéskor nem egészen tartoztál is nemzetünkhöz, mégis itt, nekünk adtad át a szent tüzet. Csak néhányat sorolok fel a nagy sereg tagjai közül: Reményi,³⁰ Remmert,³¹ Menter,³² Joseffy³³ és Zichy.³⁴ Ez utóbbinak csak fél karja van, de úgy játszik, mint ha hat keze volna, mindenestől művész, mélyrehatóan gondolkodik, ír, érez és komponál.

És most engedd meg, hogy kezemet nyújtsam, fogadd szíves vendéglátásunkat: nemcsak én, az egész város örül a jelenlétednek.

Légy üdvözölve!

Teleki Sándor

*

Très cher incomparable [extraordinaire],

Ton Salut en t'honoraste, et les pages qui suivent m'ont profondément ému et émerveillé.

C'est la glorification a perpétuelle de notre amitié si noblement engagée de ta part par un duel à Berlin en 1842, et noblement maintenu pendant 40 années. L'élévation de sentiments et pensées s'exprime dans un style flamboyant, digne de Victor Hugo. L'extraordinaire inclut le vrai. Oui, très cher ami, simplement dit „Patrie et honneur” reste notre devise, et nous s'en tenierons à la pratique de [notre] mieux à la Vérité et à l'honneur de notre patrie et de nous mêmes.

À revoir à Budapest, où je retournerai droit d'ici, mi Janvier et resterai jusqu'aux premiers jours d'avril, où nous arrangerons [quand] nous serons chez toi, à Kolto, à davantage de ton fidèle, tout dévoué vieux ami

FL

29 A koltói látogatásra (LLB IV/408. sz.) csak 1885-ben kerülhetett sor.

30 Reményi (Hoffmann) Ede (1828. Miskolc–1898. San Francisco), kiváló magyar hegedűművész, akinek a szabadságharc után emigrálnia kellett. A fiatal Brahms őt kísérve ismerte meg a „magyar nótákat”. Lisztnek weimari ismeretsége óta legodaadóbb hívei közé tartozott.

31 Martha Remmert (1854–1941) német zongoraművésznő, Liszt tanítványa.

32 Sophie Menter (1846–1918) német zongoraművésznő, Liszt tanítványa. 1872–1880 között a pesti Zeneakadémián tanító, prágai David Popper csellóművész (1843–1913) felesége.

33 Joseffy Rafael (1853–1915) zongoraművész, Liszt tanítványa. Egy pesti rabbi fia volt, később New Yorkban élt és dolgozott, ott is halt meg.

34 Zichy Géza gróf (1848–1924), az egyik karját elvesztett zongoraművész, Liszt későbbi jó barátja, akit ezek szerint ekkor még nem ismert.

[Teleki:]

un artiste, et ses créations sont la gloire de notre patrie, même si claire que tu as éveillé n'appartenant pas tous à notre nation, mais c'est ici que tu leur a communiqué le feu sacré, je n'en cite que quelquesuns de la grande armée: Reményi, Remmert, Menter, Joseffi et Zichy. Cet homme n'a qu'une main, et il joue comme avec six, il est artiste en tout, il pense et il écrit, il sent vivement et profondément, il est compositeur.

Et maintenant permets moi de te tendre la main, reçois la poignée de main de la cordiale hospitalité, ce n'est pas seulement moi, mais la ville entière qui se réjouit de ta présence.

Salut!

Sándor Teleki

7.

GSA 59/76,22

A *Borsszem Jankó* című vicclapnak, benne 8 Liszt-karikatúra, amelyek a lap 1873. április 6-i számában jelentek meg
Két francia nyelvű írott, és nyolc képes oldal

[Budapest, 1873. október 30. és az év vége között] kedd este

Ezer köszönet, kedves Uraim; holnap este ismét meglátogatom Önöket

szeretettel

F. Liszt //

Utóirat

A sok „Ta-ta-ta” után jön majd a „Ti-ti-ti, To-to-to meg Tu-tu-tu” – és ezek után nincs már bátorságom, hogy én folytassam: „piu-piu-piu”

*

Mardi soir

Mille remerciements, chers Messieurs; et à revenir chez vous, demain soir

affectueusement

F. Liszt //

Post Scriptum

Après les „Ta –ta – ta” viendront les „Ti –ti – ti, les To –to – to, les Tou – tou – tou” – – et je n'ai plus nul courage à faire le „piou – piou – piou”

8.

GSA 59/72,7

Reményi Edének

Egy francia nyelvű oldal

Weimar, 1873. június 17.

Kedves Barátom,

„Multa Paucis”.³⁵ – Tehát alkalom adta, ad libitum nyári hangversenyei szükségese-
sek ahhoz, hogy koncertmesterként visszatérjen [a „szükségesek” és „visszatér-
jen” szó törölve] a színházba.³⁶ Ez függ Erkeltől, Richtertől³⁷ – főképpen pedig at-
tól, Reményi barátom tud-e szordínót tenni a hegedűjére. Éljen vele belátással és
körültekintéssel.

A viszontlátásra, október végén, Budapesten.

Adját, kérem, megkülönböztetett tiszteletemet Madame Reményinek³⁸

Barátsággal

Híve

F. Liszt

*

Weimar, 17 Juin 1873

Cher ami,

„Multa Paucis” – Donc vos Concerts d’été, ad libitum, selon l’opportunité, [seront]
nécessaires à votre rentrée [ces deux mots effacés] au théâtre comme „Concert-
meister”. Elle dépend d’Erkel, Richter, – et surtout des sourdines que l’ami Remé-
nyi saura mettre à son violon. Choisissez les avec discernement et circonspection.

À revoir, fin d’Octobre à Budapest.

Très affectueux hommages à Mme Remenyi [!] et cordialement à vous

F. Liszt

35 Latin mondás. Jelentése mintegy: nesze semmi, fogd meg jól.

36 Az 1848-as forradalom leverése után emigrációba kényszerült Reményi Ede Nyugat-Európában és Észak-Amerikában adott nagy sikerű hangversenyeket. 1860-ban amnesztiával hazatért, és 1870-ben rövid ideig a pesti Nemzeti Színház intendánsa volt. Központi szerepet töltött be az alakuló magyar zenei életben, koncertezett, alapítványokat tett, Petőfi és Széchenyi felállítandó szobrai javára rendezett gyűjtést. De a Nemzeti Színház koncertmesteri posztját nem töltötte be. Később folytatta nyugat-európai és amerikai hangversenyturnéit, az Egyesült Államokban telepedett le, és ott is halt meg.

37 Richter János (Hans, 1843–1916) győri születésű kiváló karmester, Richard Wagner elkötelezett híve, 1871–1875 között a pesti Nemzeti Színház karnagya volt.

9.

GSA 59/75/13

Táborszky Nándornak³⁹

Négy német nyelvű lap, az első FL monogrammal és ötágú koronával.

Villa d'Este, [18]74. augusztus 4.

Tisztelt Barátom,

Levelének megérkezése után néhány nappal kaptam meg a *Gyermekhimnusz*t.⁴⁰ Cornelius⁴¹ fordítása nagyszerű – várakozásomnak és kívánságomnak tökéletesen megfelelőre sikerült. Ugyancsak örültem Gobbi⁴² barátunk kalligráfiájának. Adja át neki hálás köszönetemet.

Kérem, bocsássa meg hogy (ceruzával) kihúztam a zavaró 9 és 4 jelöléseket. A zene már így is megszenvedi a túlságosan sűrű karmester-hadonászt;⁴³ ahelyett hogy ezt a rossz szokást erősítenénk, arra kell törekednünk, hogy megszűntessük, és lehetőleg // érzékenyebb vezénylésre készítsünk.

Legközelebb visszaküldöm Önnek a kéziratot. Most már háromszoros autográf lett belőle Gobbi, Cornelius és csekélységem közreműködése révén.

A klasszikus, örök érvényű fizikai axióma értelmében, mely szerint „Natura abhorret a vacuo” (a természet irtózik az ürességtől), kihasználtam a Gobbi másolatában véletlenül üresen hagyott sort, és beleírtam egy hárfaszólamot, amelyet régebben is terveztem. Nem fogja Önt plusz költségekbe verni, minthogy egyetlen sorba befér.

A *Himnusz* kiadását tehát a következőképpen szeretném:

- A) 6 soros kispártitúra, kis 8táv formátumban, francia, // német és magyar szöveggel.
- B) 3 énekszólam, szoprán és alt, szintén három nyelvű szöveggel.
- C) Ezekon kívül külön a hangszeres kísérőszólamok: harmónium és hárfá, kiegészítve felül a vezető énekszólammal – ahol az első szoprán szünetel, ott a második – elejétől végig kimetszve, francia, német és magyar szöveggel súlyosbítva... Kérem, minderre külön hívja fel a kottametsző figyelmét.

38 Reményi 1872-ben vette nőül az egyik legrégebb magyar nemesi családból származó Fáy Antal – tanult zongorista és termékeny komponista, nagy számú magyaros mű, magyar nóta szerzője – leányát, Gizellát.

39 Táborszky Nándor (1831–1888) egyik tulajdonosa volt az 1868-ban alapított Táborszky & Parsch magyar zeneműkiadósnak, Liszt itthoni kiadójának. Kapcsolatuk a 70-es évek elejétől a Mester haláláig igen baráti volt.

40 *Hymne de l'enfant à son réveil* (Az ébredő gyermek himnusza), Alphonse de Lamartine (1790–1869 verse, 3. változat, LW, S. 19, R. 508).

41 Peter Cornelius (1824–1874) német zeneszerző és költő, Liszt weimari baráti köréhez tartozott. Számos francia írását, megkomponált szövegét fordította németre. Operájának, a *Der Barbier von Bagdad*-nak (A bagdadi borbély) Liszt vezényelte ősbemutatója (1858. december 15.) botrányba fulladt, ennek következményeként mondott le Liszt udvari színházi karmesteri pozíciójáról.

42 Gobbi Henrik (1842–1920) magyar zeneszerző, karmester, pianista, Liszt barátja. Ő másolta a partitúrát.

43 Ld. Liszt írását: „Ein Brief über das Dirigieren. Eine Abwehr” [Levél a vezénylésről. Védekezés], 1853. In: GS, VII.

E háromszoros autográfban szerepeljen a cím németül és franciául, az előadási utasítások, valamint az opus ajánlása a pesti „Liszt-Egyletnek”.⁴⁴ A magyar fordítást értelmes, konok természetű, kiváltképpen kedves barátomra, Ábrányira⁴⁵ bízom, akinek *magyarizmusa*⁴⁶ oly mélyen rokon az enyémmel.

A *Himnusz* korrektúráit és kéziratát küldje ide, majd ez utóbbit – amely a nyilvános piacon értéktelen – őrizze meg magángyűjteményében, személyes rokonszenvem jeléül.

Barátsággal híve

F. Liszt

A moszkvai Chopin-kiadás első 2 kötetét rendben megkaptam, és köszönöm Önnek, hogy elküldte azokat a könyveket, amelyeket Augusz báró⁴⁷ volt szíves megrendelni.

A *Franciscus de Paule*⁴⁸ korrektúráit

várja
FL

[A lap tetején, keresztben:]

Január végéig itt maradok, nyugodt, dolgos magányban. Aztán – a böjti koncertszezónra visszatérek – Hal tér,⁴⁹ Budapest.

*

Villa d'Este, 14 August 74

Geehrter Freund,

Einige Tage später als Ihr Brief erhielt ich das Manuscript der *Kindlichen Hymne*. Die deutsche Übertragung von Cornelius ist vortrefflich – ganz nach Erwartung und Wunsch gelungen. Daneben erfreute mich die Calligraphie unseres Freundes Gobbi. Sagen Sie Ihm meinen besten Dank dafür.

Habet Entschuldigung des Wegstreichens (mit Bleistift) der hemmenden 9 und 4 Bezeichnungen. Zuviel Taktschlägerei verleidet bereits die Musik anstatt solche Unwirtschaft aufzumuntern soll man trachten sie abzuschaffen und möglichst // auf ein feineres Tact Gefühl hinweisen.

44 A pesti Liszt-Egyletet Engeszer Mátyás egyházkarnagy (1812–1885) és második felesége, Marsch Katalin énekesnő alapította. Engeszerné és társai 1870. december 13-án keresték fel a Mestert azzal a kéréssel, hogy a női kar a nevét viselhesse. Később vegyeskarrá egészültek ki.

45 Id. Ábrányi Kornél (1822–1903) magyar zeneszerző és zenei író, az 1860-ban alapított első magyar zenei folyóirat, a *Zenészeti Lapok* szerkesztője, Liszt hűséges barátja.

46 Liszt sajátos kifejezése magyar hazaszeretetéről.

47 Augusz Antal báró (1807–1878) földbirtokos, 1843–48-ig Tolna megye főispánja, 1852–1859-ig a Budai Helytartó Tanács tagja. Liszt legodaadóbb magyar barátja, pártfogója. Szekszárdi házában a Mester többször is vendégeskedett.

48 2., *E-dúr Legenda: St, François de Paule marchant sur les flots* [Paulai Szent Ferenc a hullámokon], LW, S. 175, R. 17.

49 Itt volt Liszt első pesti lakása.

Nächstens schicke ich Ihnen das Manuscript zurück. Nun ist es ein Tripel Autograph geworden, mittelst Gobbi, Cornelius und meiner Wenigkeit.

Eingedenk des unbewährten Axioms der alten Physik: „Natura abhorret a vacuo“ (Natur verabscheuet die Leere) benützte ich die zufällig leer gelassene Zeile in der Abschrift Gobbis um einen Harfen Part, den ich früher schreiben wollte, zu fertigen. Derselbe wird Sie in keine übermässige Kosten stürzen, da er sich nur auf einer einzigen Zeile bewegt.

Also die Auflage der *Hymne* derartig:

- A) Die kleine 6 zeilige Partitur in klein 8tav Format, mit französisch, // deutsch und ungarischem Text,
- B) Die 3 Singstimmen, Sopran und Alt, gleichfalls mit dreifachem Text versehen.
- C) Die 2 begleitenden Instrumente, Harmonium und Harfe separat oben-drein, mit einer oberen Zeile der principal Singstimme. – wo der erste Sopran pausirt der 2te – durchgängig vom ersten bis zum letzten Takte, gestochen, und mit Text *en français, deutsch* und *magyar* beschwert... Wofür ich Sie bitte, den Stecher besonders aufmerksam zu machen.

In dem Tripel Autograph steht der Titel deutsch und französisch, nebst Anmerkung betreffs der Aufführung, und die Dedication des Opus an den Pester „Liszt Verein“. Für die ungarische Übersetzung zu sorgen, überlasse ich meinem // verständigen, im Persönlichen hartnäckigsten, insbesondere lieben Freunde Ábrányi, der mir innigst verwandt bleibt im *Magyarismus*.

Senden Sie mir hierher die Correcturen der *Hymne* nebst die Manuscripte und bewahren Sie dann dieses in ihrer Privatsammlung, als ein Zeichen, – wertlos auf dem öffentlichen Markte – meiner persönlichen Zuneigung.

Freundschaftlich ergebenst

F. Liszt

Die 2 ersten Bände der Moskauer Edition von Chopin, sind mir richtig hinzugekommen, und ich danke Ihnen für die Sendung der Bücher, welche Baron Augusz freundlichst bestellte.

Correcturen des *Franciscus de Paule*

erwartet
FL

[Fent:]

Bis Ende Januar verbleibe ich hier in ruhig arbeitender Abgeschiedenheit, Danach – zur Fasten Concert Saison komme ich zurück – Fischplatz, Budapest.

10.

GSA 59/76,37

Madame Érard-nak

Két francia nyelvű lap

Budapest, [18]74. december 6.

Kedves Asszonyom,

az Érard-ház számomra valóban atyai ház volt, attól a pillanattól, hogy Párizsba érkeztem 1823-ban. Igen tisztelt nagybátyjai, Jean Baptiste⁵⁰ és Sebastien,⁵¹ megszerették a kis Lisztet, akinek – jól-rosszul – volt szerencséje elsőként bemutatni Párizs és London közönségének Sebastien Érard kitűnő találmányát, a repetálásra alkalmas zongorát (piano à double échappement). //

Mennyi emlék fűz az Érard-családhoz! ... Hálás volt nekik apám és anyám ... és a lányom, Cosima, osztozik Önökhöz kötődő hűségemben.

Kimondhatatlanul sajnálom hát, kedves Asszonyom, hogy nem tehetek eleget az Ön – Monsieur Reményi közvetítette – kívánságának. Bocsásson meg, de már csak megrokkant ex-pianista vagyok, és fogadja őszinte tisztelem és ragaszkodásom kifejezését

F. Liszt

*

Budapest, 6 Décembre, 74.

Chère Madame,

Vraiment, la Maison Erard était pour moi une maison paternelle, dès mon arrivée à Paris, en 1823. Vos très honorés Oncles, Jean Baptiste et Sebastien, prirent en affection le petit Liszt, qui tant bien que mal eut l'honneur de produire premièrement en public, à Paris et à Londres, l'excellente invention de Sebastien Erard, du piano à double échappement. //

Que de souvenirs me rattachent aux Erards! ... Mon père et ma mère leur étaient reconnaissants; et ma fille, Cosima, partage mon sentiment de fidélité.

Comment vous dire, chère Madame, mon regret de ne pouvoir remplir le souhait que Mr Reményi m'exprime de votre part? Veuillez m'excuser de n'être plus qu'un ex-pianiste invalide, – et agréer mes sincères hommages, de vieille affection

F. Liszt

50 Jean-Baptiste Érard (1750–1826) a híres strassburgi német eredetű francia zongoragyáros család tagja; a gyár 1777-től árulta hangszereit Párizsban, 1797-től Londonban. Lisztet Párizsba érkezte pillanatától fogva támogatták, és mindvégig a legjobb kapcsolatban maradtak.

51 Sébastien Érard (1752–1851) az előbbi öccse, a hangszer továbbfejlesztője.

11.

GSA 59/62,3

Luisa Cognettinek⁵²

Egy francia nyelvű oldal

[Az oldal tetején, keresztben:] Mademoiselle Louisa Cognetti, 74 – Via di Monte Dio, Napoli

Villa d’Este, [18]77. október 20.

Kedves Kisasszony,

Sok igen kellemes hírt kapok művészi sikereiről, legutóbb Monsieur Sgambati⁵³ beszélt őszinte, dicsérő szavakkal a tehetségéről.

Örömmel csatlakozom ezekhez, és ugyancsak örömmel emlékszem vissza szíves, a Villa d’Estében⁵⁴ tett látogatására.

Kérem, Kisasszony, fogadja szívélyes üdvözetemet

F. Liszt

*

[Fent:] Mademoiselle Louisa Cognetti, 74 – Via Monte di Dio, Napoli

Villa d’Este, 20 Octobre 77

Mademoiselle,

Maintes fois de très agréables nouvelles de vos succès artistiques me parviennent, et dernièrement encore Mr Sgambati me parlait de votre talent, avec de sincères éloges.

Je m’y associe bien volontiers en souvenir de votre aimable visite à la Villa d’Este; et vous prie, Mademoiselle, de compter sur mes meilleurs sentiments distingués et affectueux

F. Liszt

---

52 Luisa Cognetti (1857–1952) nápolyi zongoraművésznő, 1876-tól Liszt tanítványa Rómában.

12.

GSA 59/70,12

Hermann Levinek⁵⁵

Három németül írott oldal. Kettő gót betűkkel idegen kéztől, Liszt latin betűs javításaival.

A második oldal és a harmadik első fele törölve. A 3. oldal második fele Liszt latin betűs német írása. Az autográf részeket kurziválva közlöm.

Weimar, [18]83. július 23.

Igen tisztelt Uram,

A bayreuthi Ünnepi Wagner Játékok folytatása⁵⁶ végső soron és végső fokon Ófelsége, Bajorország királyának⁵⁷ kegyelmétől függ.

E legmagasabb határozat eléréséhez most csupán előkészítő lépések teendők, ezekhez azonban az én személyes részvételem nem tetszik fontosnak.

Dr. Gille,⁵⁸ akihez negyvenéves barátság és tisztelet fűz // [a következő teljes oldal és a 3. első része törölve] részt vesz a jövő hét péntekén, Bayreuthban tartandó konferencián, és kifejti a tényállásról alkotott véleményemet.

Hálás köszönetem azért a megtisztelő kitüntetésért, amelyet a Bayreuthban összegyűlt művész-kollégák nekem megszavaztak.⁵⁹

Teljes tisztelettel

híve

FL

Mellékelem a nekem küldött körlevél vázlatát. [Ez nincs a levélben.]

*

Weimar, 23ten Juli 83

Hochverehrter Herr,

Die Vortsetzung der Bayreuther Wagner Festspiele hängen in letzter Linie und in letzter Instanz von der Gnade Seiner Majestät des Königs von Bayern ab. Bis zu

53 Giuseppe Sgambati (1841–1914) olasz zeneszerző, karmester és pianista, Liszt kedvenc római tanítványa.

54 Liszt 1865-től több-kevesebb rendszerességgel vendégeskedett Gustav von Hohenlohe-Schillingsfürst kardinálisnak (1823–1896, Liszt második élettársa, Carolyne von Sayn-Wittgenstein hercegnő veje testvérének) a Rómához közeli Tivoliban lévő, gyönyörű reneszánsz palotájában, a Villa d'Estében: itt csendben, visszavonultan tudott dolgozni, és a festői környezet is ihletően hatott rá. De örült, ha ismerősei, tanítványai időnként kirándultak Tivoliba, és olyankor meglátogatták.

55 Hermann Levi (1839–1900) német karmester, Wagner lelkes híve és értője. A zeneszerző is nagyra becsülte: szélsőséges antiszemita létére éppen őrá bízta a *Parsifal* bemutatását 1882. július 26-án.

56 Richard Wagner 1883. február 13-án meghalt. Utána kérdéssé vált az Ünnepi Játékok folytatása – ám kisebb-nagyobb megszakításokkal – máig rendszeresen megtartják őket.

57 II. Lajos (1845–1886).

58 Dr. Carl Gille (1813–1899) Jenában élő jogász, aki hivatalánál fogva nagyon fellendítette a város zenei életét. Liszt hűséges barátja, művei előadásának aktív harcosa.

59 Liszt valószínűleg arra céloz, hogy őt választották meg az 1884-re tervezett Ünnepi Játékok elnökévé.

dessen Allerhöchsten Entscheidung werden jetzt nur vorbereitende Schritte zu thun seyn, die Betheiligung meiner Person aber unwichtig erscheint.

Mein vierzigjähriger verehrter Freund Dr. Gille aber // *wird der Conferenz in Bayreuth, nächsten Freitag beiwohnen, und meine Ansicht über die Sachlage verdeutlichen.*

Für die ehrenvolle Auszeichnung welche mir die in Bayreuth versammelten Kunstgenossen gewähren, sagt verbindlichsten Dank

hochachtungsvoll ergebenst

FL

Beiliegend der mir mitgetheilte Circular Entwurf

13.

GSA 59/57,14

Bertha Sándornak⁶⁰

Három oldal francia nyelven, több törölt sorral, inkább vázlat

Weimar, [18]84. október 21.

Kedves Honfitársam,

Ön szerint „a zene térjen vissza a konzervatív ideákhoz”. A válaszom a következő: a barátaim és én magam joggal valljuk magunkat konzervatívnak, ha Palestrináról, Lassusról, Bachról, Händelről, Haydnról, Mozartról, Beethovenról van szó [a lap utolsó három sora törölve, helyette – Liszt szokásos betoldási jelével: + jel, benne négy pont – a szöveg a 3. oldalon:] e nagy mesterek mesterműveit a legjobban éppen azok a művészek vezénylik, játsszák, magyarázzák és adják közre, akik korunk új irányzatainak nem ellenségei.

Csak három német nevet említenék: F. Witt,⁶¹ Ch. Riedel,⁶² H. de Bulow. Lassan-lassan végül majd csak megértjük egymást, és nem tévesztjük össze a stagnálást a konzervativizmussal. + // [2. lap:] Ami az osztrák–magyar jótékonysági hangversenyt illeti, legyen szíves, mondja meg a bizottság elnökének, hogy nem vehetek részt a műsorban. Amikor a Bécsben felállítandó Beethoven-szobor javára

60 Bertha Sándor (1843–1912) a magyar zenetörténet tragikus alakja; zeneszerző, zongoraművész és zenei író. Nagy ambíciókkal indult, „a zene Vörösmartyja” kívánt lenni. Mosonyi (Brand) Mihály (1815–1870) tanítványaként eleinte rajongott Lisztért és Wagnerért. 1862-től Lipcsében, 1864–65-ben Liszt meghívására Rómában élt. Utána haláláig Párizsban, Alexandre de Bertha néven, franciául is írt. Neokonzervatívva vált, támadta korábbi ideáljait, félt „a magyar zene elnémetesítésétől”. Ideálja az ellenponttal kombinált „style hongrois” volt. Maga is írt „magyar fűgákat” – törekvése tökéletes zsákcútnak bizonyult.

61 Franz Xaver Witt (1834–1888) német egyházzenesész, a ceciliánus mozgalom egyik vezetője. Liszt szerette volna őt meghívni a Zeneakadémia tanszakvezetőjének, de erre nem került sor. Egyébként sem viszonozta Liszt tiszteletét: törölte a *Missa Choralist* a templomban előadható művek sorából.

62 Carl Riedel (1827–1888) lipcsei német karvezető, kórusalapító, jelentős művek előadója, Liszt híve, az Allgemeiner Deutscher Musikverein (német zeneegylet) egyik alapítója, 1868 után elnöke.

játszottam,⁶³ nyilvánosan kijelentettem, hogy ezentúl vén ujjaim beszüntetik már úgysis túlságosan hosszúra nyúlt nyilvános szolgálatukat.

Senki sem kívánhatja, hogy erre bármiképpen is rácsófoljak.

F. Liszt

*

Weimar, 21. Octobre 84

Cher Compatriote,

Passons sur votre „retour aux idées conservatrices” en Musique. Mes amis et moi, nous prétendons non sans raison d’être et de rester fort conservateurs en Palestrina, Lassus, Bach, Händel, Haydn, Mozart, Beethoven. ++ // ++ les chef d’oeuvres de ces grands maîtres sont au mieux dirigés, interprétés, commentés, édités par des artistes non hostiles aux tendances actuelles. Je citerai seulement trois noms en Allemagne: F. Witt Ch[Carl]: Riedel, H. de Bulow. Peu à peu on finira par s’entendre et de ne pas confondre la stagnation avec la conservation. ++ //

Au sujet du Concert de bienfaisance austro-hongrois veuillez avoir l’obligeance de dire au président du Comité que je dois rester en dehors du programme. Lors du Concert pour le monument de Beethoven à Vienne, j’ai déclaré publiquement que désormais mes vieux doigts cesseraient leur office trop prolongé en public.

Personne ne saurait exiger que s’inflige un démenti quelconque

F. Liszt

14.

GSA 69/57/9

Friedrich Wilhelm Bechstein berlini zongoragyárosnak

két oldal

München, [18]85. október 19.

Igen tisztelt Uram és Barátom,

A szellemekben és érdemekben gazdag J[oseph] Mohr professzor kérésére ajánlom őt szíves figyelmébe. Katolikus egyházi énekeskönyvei igen elterjedtek (francia és német kiadásokban), és nagyon értékesek.

63 1880. május 1-jén leplezték le Bécsben Beethoven szobrát, Caspar von Zumbusch (1830–1915, német szobrász, Lisztről is készített szobrot) alkotását. Felállításához sokan – köztük Liszt és Johannes Brahms – nagy összeggel járultak hozzá, Liszt 1877. március 18-án Beethoven *Esz-dúr zongoraversenyét* játszotta Bécsben, a szobor javára rendezett hangversenyen. A nyilvános zongorázásról való lemondását haláláig még számos ízben megszegte.

Egy pianino kifizetése // ügyében ír Önnek levelet, amely remélhetőleg nem lesz terhére. Kiváló tisztelettel,
köszönettel ⁶⁴

igaz híve
F. Liszt

*

München, 19ten October 85

Sehr geehrter Herr und Freund,

Der sehr geist- und verdienstreiche Professor J[oseph] Mohr wünscht ihrer Freundlichkeit empfohlen zu sein. Seine catholischen Kirchen Gesangs Bücher sind sehr verbreitet (in französischen und deutschen Ausgaben) und zu schätzen.

Er schreibt Ihnen angelegentlich der Bezahlung eines // Pianinos welches Ihnen hoffentlich nicht lästig fallen wird.

Mit ausgezeichnete Hochachtung
stets dankend

ergebenst
F. Liszt

15.

GSA 55/39,34

Egy ismeretlen német zenetanárnak

2 oldal, német nyelven, a rosszul látó Mester jellegzetes betűivel

Budapest, [18]86. március 8.

Igen tisztelt Tanár Úr,

Tervezett „Wagner-évkönyve” ügyében von Wohlzogen⁶⁵ úrral kell kapcsolatba lépnie. A *Bayreuther Blätter* évek óta folyamatosan közöl egy Wagner-könyvet; ezen kívül létezik még a Glasenapp⁶⁶ és Stein⁶⁷-féle *Wagner-Lexikon*, és Glasenapp // Wagner-életrajza, van már Wagner-naptár és még számtalan írásmű...

Mi a csudát lehetne még kinyomtatni?

Részemről nem tudok semmiféle anyagot szállítani.

Köszönettel, szíves üdvözlettel
F. Liszt

*

64 Joseph Hermann Mohr páter (1834–1892) német himnológus és egyházi énekek szerzője. Liszt igen tisztelte. A Függelékben (a 232. oldalon) közlöm Liszt egy neki szóló kiadatlan, a párizsi Bibliothèque Nationale Kézirattárában őrzött négyoldalas, francia nyelvű levelét, borítékkal.

65 Hans von Wolzogen (1848–1938) zenei író, a *Bayreuther Blätter* szerkesztője.

66 Carl Friedrich Glasenapp (1847–1815), a rigai politechnikum német nyelv és irodalom szakos docense, sokat publikált Wagnerről. Első életrajza *Richard Wagners Leben und Wirken*, Bd. 1–2. Kassel–Basel: Maurer–Breitkopf & Härtel, 1876–77.

67 Heinrich von Stein (1857–1887) filozófus, író, 1879–1881 között a Wahnfriedban Siegfried Wagner magántanára. Halléban habilitált, majd Berlinben volt egyetemi magán docens.

Budapest, 8ten März 86

Geehrter Herr Professor,

Über Ihr beabsichtigtes „Wagner-Jahrbuch“ haben Sie sich mit Herrn von Wolzogen zu verständigen. Die *Bayreuther Blätter* bieten seit Jahren ein fortgesetztes Wagner Buch; hierzu kommt noch das *Wagner Lexicon* von Glasenapp und Stein, die *Wagner-Biographie* // von Glasenapp, die *Wagner Kalendern* und unzählige Schriftstücke.... Man fragt sich was noch zu drucken wäre?

Meinerseits kann ich keine Beiträge liefern.

Freundlich dankend

F. Liszt

16.

GSA 59/71, 12

üres boríték

[Weimar, 1886]

Frankreich

Madame

Madame Cécile de Munkácsy⁶⁸

Avenue de Villiers 53

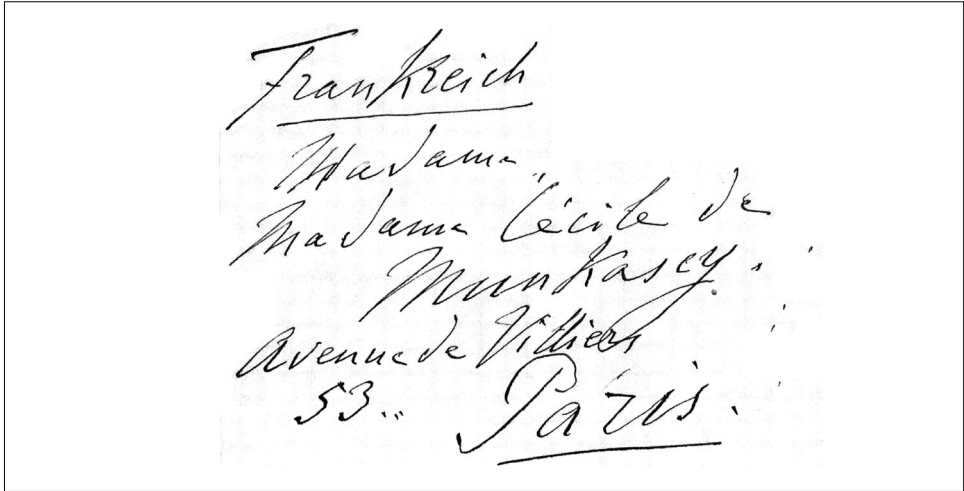
Paris

68 Munkácsy Mihállyal (1841–1900) Liszt jó barátságban volt, dicsérte műveit, 1882-ben komponált 16. *Magyar Rapszodiáját* (LW, S. 244, R. 106) neki ajánlotta, ő pedig megfestette az öreg Liszt portróját.

1882. március 5-én számol be róla Liszt Carolyne de Sayn-Wittgenstein hercegnének (LLB 331.sz.), hogy Bécsben megismerkedett vele és feleségével (Munkácsy 1874-ben vette nőül francia mecénása, De Marches báró gazdag özvegyét, Cécile-t). Itt számol be a *Krisztus Pilátus előtt* vernisszázsának fantasztikus párizsi sikeréről. Ez csakugyan olyan szenzációs esemény volt, hogy Guy de Maupassant (1850–1893) is megörökítette *Bel ami* (Szépfüú) című regényében: itt a festőt Carl Markowitschnak hívják, a festmény címe pedig „Krisztus a hullámokon lépked”. Liszt azt is észreveszi, hogy a 38 évesen már ősz piktor arcán olykor különös szomorúság ül. (Munkácsy ugyanott halt meg, ahol Robert Schumann: az endenichi elmeagyógyintézetben).

Utolsó párizsi tartózkodása idején, 1886 tavaszán Liszt Munkácsyék pazar párizsi palotájában, a borítékon jelzett Avenue de Villiers 53-ban lakott, amelynek „luxusa messze meghaladja a Wahnfriedét”. (1886. ápr. 29., LLB 444. sz.) Közvetlenül halála előtt, 1886 júliusában néhány napra elutazott Bayreuthból Luxemburgba, ahol Munkácsyék colpachi kastélyában vendégeskedett.

A boríték azért érdekes, mert azt bizonyítja: az öreg, rosszul látó mester annyira nem tudott magyarul, hogy a cs betűt is fordítva írta.

1. kép

FÜGGELÉK

Rothschild A XIX 1685

A borítékon pecsét: Weimar 24.4.77

Címzés: Frankreich

Au très révérend Père

Joseph Mohr

Rue des Fleurs 22

Toulouse

(France)

Weimar, [18]77. április 24.

Tisztelendő Atyám,

Tisztelettel köszönöm, hogy megküldte *Énekes kézikönyvét*, amely „tartalmazza a mise ordináriumát, a zsoltárokat és himnuszokat stb.”. Ez a kézikönyv az ájtatosság, ugyanakkor az elmélyült és józan ítéletű zenei tudás műve.

Azzal, hogy az első három részben tartja magát a Szent Ritusok Kongregációjának Őszentsége IX. Pius pápa jóváhagyásával megjelent hivatalos kiadásához, biztosította műve valóságos, autentikus jelentőségét, és egyetemes ortodox jellegét. A negyedik részt, a *Cantiones Variæ*-t [különbéle énekek] szintén érdemes a karnagyoknak, regens choriknak, organistáknak, az egyházzene közreműködőinek és előljáróinak komolyan figyelembe venniük és propagálniuk. Dicséretre méltó a himnuszok nagyszerű válogatása, tonalitásuk remek összeillesztése, a mód, ahogyan a pontos ritmust jelzi, és hogy a megszólaltatást korrekt és precíz notációval teszi könnyűvé.

Mind az egyházi művészet, mind a szertartás számára nagyon is kívánatos, hogy az *Ön Kézikönyvét* minden katolikus templomban használják, hogy hívő módon gyümölcsözzék milliók hangján és szívében, amikor az Úr dicsőségét és áldását zengik.

Fogadja, Tisztelendő Atyám, legmélyebb tiszteletem és alázatomban kifejezését

F. Liszt

[a 4. lapon, a margón keresztben:]

Mellékelem a Gounod-nak írt ajánló leveletem. [Ez nincs ott.]

Kapcsolatban van Ön Gay abbéval, Pius Őszentsége vikáriusával, Poitiers püspökével? Egyházi érdemein és erényein kívül Gay abbé egyike a legkompetensebb zenészeknek. Javasolom, küldje el neki a *Kézikönyvét*, ő nálam is jobban fogja tudni értékelni, és adja át neki keresztényi jóindulatáért régtől fogva érzett hálámat.

Mikorra várható *Kézikönyvének* három vagy négy szólamra átírt változata?

Talán jó lenne orgonakisérettel kiegészíteni, minthogy az orgonisták legtöbbször nem tudja, milyen harmóniak illenek a gregorián énekekhez, és hogy mi következik ebből.⁶⁹

A 690 + 1 külön álló lapból álló *Kézikönyv (Manuel de chant)*, amelyről a levél szól, szintén Párizsban, a BN Zeneműtárában található, 80 Ep3 jelzettel. A címlappal szemközt Raffaello Szent Cecíliaja nyomán készült Overbeck-féle illusztráció.

*

Très révérend Père,

Je vous remercie respectueusement de l'envoi de votre *Manuel de chant* „contenant l'ordinaire de la Messe, les Psaumes et Hymnes etc.". Ce manuel est à la fois une oeuvre de piété et de profond et judicieux savoir musical.

En vous réglant pour les trois premières parties, sur l'édition officielle de la sacrée congrégation des Rites, publiée par l'ordre et sous les auspices de Sa Sainteté Pie IX vous avez assuré à votre oeuvre son véritable poids d'authenticité, et son caractère d'universalité orthodoxe. La quatrième partie: „Cantiones Variae” mérite également d'être prise en sérieuse considération et [d'être]activement propagée par les maîtres de chapelle, les Regens chori, les organistes, les collabo-

69 Lisztet régóta foglalkoztatta a francia és olasz templomokban hallható zene megreformálásának szükségessége. 1860. július 24-én írta a már Rómában tartózkodó Wittgenstein hercegnének: milyen boldogan dolgozna ki az egyházi zene reformtervezetét, ha Őszentsége törvénybe iktatná, hogy az kizárólag a gregorián éneken alapulhatna. Ő az orgonán kívül minden más hangszert száműzne a templomból, ez utóbbit is csak *ad libitum* használatra írná, az énekszólamok megerősítésére. Kéri a hercegnét, küldje el neki Spontini *Rapport Intorno a la Riforma della Musica di Chiesa* (1839) című tanulmányát. Az énekek több szólamban való megharmonizálásáról nem beszél. Írásban megfogalmazott reformtervezetéről sem tudunk. Köszönöm Dobszay Ágnesnek és Enyedi Pálnak a témában kapott többi hasznos információt arra vonatkozóan, hogy Franciaországban dívott a gregorián énekek orgonával való alátámasztása.

rateurs et les préposés à la musique d'église. On ne peut que louer le choix excellent des Hymnes dont vous avez au mieux assorti les tonalités, marqué les rhyt[h]mes sincères, et rendu l'exécution aisée par une notation correcte et précise.

Tant au point de vue de l'art religieux, qu'au point de vue du culte, il est fort désirable que votre *Manuel* devienne d'usage général dans les églises catholiques, et fructifie pieusement en des millions de voix et de coeurs, chantant la gloire et les bénédictions du Seigneur.

Veillez agréer, très révérend Père, l'expression de mes sentiments de haute estime et

respectueux dévouement

F. Liszt

Ci-joint le mot d'introduction que vous me demandez pour Gounod Etes-vous en relation avec l'abbé Gay vicaire de MS Pie, évêque de Poitiers? Outre ses rares mérites et vertus ecclésiastiques, l'abbé Gay est aussi un musicien des plus comptétens. Je vous engage à lui envoyer votre *Manuel*; il saura l'apprécier plus dignement que moi, et à cette occasion redites lui ma vieille reconnaissance pour sa chrétienne bienveillance.

A quant l'édition à trois ou quatre voix de votre *Manuel*?

Peut-être serait-il bon d'y ajouter un accompagnement d'orgue vu que la plupart des organistes ne sont guère au fait des harmonies que conviennent au chant grégorien et de ce qui s'ensuit.

ABSTRACT

KLÁRA HAMBURGER

UNPUBLISHED LISZT-LETTERS FROM THE WEIMAR ARCHIVES

The addressees of the first two (in French): Ignaz Moscheles and Julius Benedict, were both German musicians living in London. Liszt asked for their help before his concert-tour in England (1840) and concerning the publication of his works in the UK. Letter Nr. 3 (in French) is written to a leader of the Weimar Goethe Foundation, very important to Liszt, see his article on the subject. There are three French letters to several ladies. One (Nr.5) to the famous singer Pauline Viardot-García, one (Nr. 5) to a member of the befriended piano-manufacturer family Érard (Nr. 10) and one (Nr. 11) to his Neapolitan pupil Luisa Cognetti. Two of the letters (Nr. 12,15), in German, written respectively to the famous conductor Hermann Levi and a German professor, deal with Richard Wagner. Letter Nr. 14 (in German) to the piano-manufacturer Bechstein is written in favour of the church-music composer abbé Joseph Mohr. In letter Nr. 4 (in German) Liszt is asking the Vienna Home Secretary Baron Alexander von Bach (illnamed for his despotic politics in Hungary after 1848–49), to have his *Gran Mass* published at Austria's expense. Letter Nr.6 (in French) is written to his good friend and compatriote Count Sándor Teleki. To the famous Hungarian violinist, his friend Ede Reményi (Nr. 8, in French) Liszt gives good advice concerning Hungarian musical life. To the humorous journal *Borsszem Jankó* (No. 7), the composer expresses his gratitude for the famous caricatures of him, published in the journal. To his Hungarian publisher Nándor Táborzsky (Nr. 9, in German), Liszt gives instructions concerning the publishing of his work *Hymne de l'enfant à son réveil*. To his former Hungarian pupil Sándor Bertha who had become an enemy, Liszt wrote an unusually dry refusal (Nr. 13, in French). The envelope to Madame Munkácsy (Nr. 16), written MUNKASCY, proves that Liszt did not know Hungarian.

Klára Hamburger, born in Budapest, studied musicology at the Franz Liszt Music Academy Budapest, degree 1961. "Doctor of Sciences", of the Hungarian Academy of Sciences (2003), member of the Committee for Musicology. Worked as a librarian, an editor of music books (publishing house "Gondolat", Budapest 1966–1990), Secretary General of the Hungarian Liszt Society (1991-2005). Books: *Liszt*, a biography, in Hungarian [Budapest: Gondolat, 1966, 1980], in German: *Franz Liszt* [Budapest: Corvina Press, 1973, 1987] and in English [Budapest: Corvina Press, 1987]. *Franz Liszt Leben und Werk*. [Weimar – Köln – Wien: Böhlau Verlag, 2010.] A Concert Goer's Liszt-Handbook, in Hungarian [*Liszt kalauz*, Editio Musica Budapest, 1986]; *Liszt Ferenc zenéje* (The Music of F. Liszt). Budapest: Balassi Kiadó, 2010; *Franz Liszt. Lettres à Cosima et à Daniela* [Mardaga, Sprimont, 1996]); *Franz Liszt. Briefwechsel mit seiner Mutter*. [Eisenstadt, 2000]. Studies in Hungarian, American, English, French, Dutch, Swedish, Russian periodicals and series. Editor of *Franz Liszt. Beiträge von ungarischen Autoren* [Budapest: Corvina, 1978]; *Liszt 2000* [Budapest: Hungarian Liszt Society, 2000]. Papers at different international conferences in Hungarian, German, English, French, Italian. Award for Excellence of the American Liszt Society, 1994. Szabolcsi Prize, 2007. In July 2014 Klára Hamburger lost her husband, the opera-critic Ivan Kertész, after 57 years of marriage. Since then she has been living alone.